

UOT 81'1

GÜNAY ƏFƏNDİYEVƏ*

QANADLI SÖZLƏRİN FRAZEOLÖGİYADA MÖVQEYİNƏ DAİR

Qanadlı sözlərin işlənməsi nitqi zənginləşdirir, daha təsirli və mənalı edir. Onların obrazlılığı, dəqiqliyi, xəlqiliyi, sadəliyi dildə geniş istifadəsinə səbəbdir. Milli-mədəni xüsusiyyətlərin daşıyıcısı funksiyasını nümayiş etdirən qanadlı sözlər və ifadələr xalqın tarixi, psixologiyası və məişəti ilə sıx əlaqəlidir. Məqalədə qanadlı sözlərin frazeologiyadakı yerinə və roluna toxunulmuşdur.

Açar sözlər: frazeologiya, müddəa, lingvistik termin, poetik obraz, frazeoloji vahid.

Giriş. "Qanadlı sözlər" ifadəsi Yunanıstanın əfsanəvi şairi Homerin "İlliada" və "Odiseya" poemalarında tez-tez rast gəlinən deyimdir. Homer çox sürətlə xalq içəri-sində yayılan sözləri "qanadlı sözlər" adlandırmışdır. Lakin Homerin əsərlərində onlar lingvistik termin kimi yox, mənalı poetik obraz, epik poemanın qəhrəmanının nitqindən əvvəl göstərilmiş daşlanmış metaforadır. Xüsusi termin kimi filologiya elminə XIX əsr alman alimi Georq Byuxman tərəfindən "Geflügelte Worle" kitabında verilmişdir. G.Byuxman qanadlı sözləri belə izah edir ".....ölkədə geniş kütlə daxilində dilindən asılı olmayaraq daim işlənən, tarixi mənbəyi və bədii mənsubiyyəti bəlli olan ifadə və adları "qanadlı sözlər" adlandırmaq olar".

Rusiyada ilk qanadlı sözlər toplusu XIX əsrin 90-cı illərində yazıçı-etnoqraf S.V.Maksimov tərəfindən tərtib olunmuşdur. Giriş hissəsində müəllif yazır: "Yığcam, bir neçə sözlə çox vaxt latın klassiklərin dəyərli fikirləri verilməsi nəinki tərcümə, hətta mənbəyin və ilkin işlənmə dairəsini tələb edən ifadələrdir" (10,4). Və sonralar S.İ.Ojeqovun dediyi kimi, S.Maksimovun termini "dildə işlənən geniş yayılmış ifadəli sözləri, frazeoloji vahidləri qanadlı sözlər adlandırdılar" (11,183).

Azərbaycanda M.T.Tağıyev "Rusca-Azərbaycanca frazeoloji lüğəti" M.Adi-lovun "Qanadlı ifadələr toplusu" 1988-ci ildə Azərbaycanda bu problemə M.Tağıyev, M.Hüseynzadə, H.A.Bayramov, S.Cəfərov, M.Adilov, Z.N.Vediyeva, Ə.Dəmirçizadə, K.Əliyev, Z.Əlizadə, M.Mirzəyeva müraciət etmişlər. Alimlər müxtəlif dil materialları əsasında frazeoloji vahidlərin bölgüsünü vermişlər.

İngilis dilində də frazeoloji vahidlər müxtəlif adlar və bölgü əsasında verilmişdir.

İ.R.Qalperin frazeoloji vahidlər kimi sabit söz birləşmələrini, atalar sözlərini, qanadlı ifadələri, epiqramları, sitat və iqtibasları göstərir (5,77). Homerin tərfi dilçilik və üslubiyyətin işlək termini kimi yalnız çox işlənən, bədii ədəbiyyatdan və tarixi sənədlərdən məlum olan ifadələrdir. Geniş mənada isə onların mənbəyi xalq dili - atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər, söz birləşmələri, həm də bədii - zərb məsəlləri, yazıçıların, alimlərin, tarixi şəxsiyyətlərin aforizmləridir. "Söz də qanad var, o, sərraf əlində uçur. Sözü qanadları kəpənək qanadları kimi, hər çiçəyin üstündə bir cür rəngə çalır, bir cür görünür" deyir xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə (2, 93).

Qanadlı sözlərin işlənməsi nitqi zənginləşdirir, daha təsirli və mənalı edir. Onların obrazlılığı, dəqiqliyi, xəlqiliyi, sadəliyi dildə geniş istifadəsinə səbəbdir. Milli-mədəni xüsusiyyətlərin daşıyıcısı funksiyasını nümayiş etdirən qanadlı sözlər və ifadələr xalqın tarixi, psixologiyası və məişəti ilə sıx əlaqəlidir. Y.V.Çəmənzəminli deyirdi: "Dilin kökü camaatımızın yaratdığı el ədəbiyyatındadır". Belə, olduqda qədim əfsanələrin, əsətri görüşlərin, ayrı-ayrı idiomatik ifadələrin müasir dövrdə yaşamaqda davam etməsi diqqəti cəlb etməyə bilməz. "İzahlı dilçilik terminləri" sorğu lüğətində frazeoloji vahid bir növü kimi frazeoloji birləşmə verilmiş və onun frazeoloji birlikdən fərqli olaraq komponentlərinin semantik cəhətdən

six birləşməsi qeyd olunur. Sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq komponentlərinin biri sintaktik cəhətdən bağlı və başqa sözlə işlənmir. Frazeoloji birləyi təşkil edən komponentlərin arasında əlaqə zəif olur və vahidlər struktur cəhətdən birləşməirlər, semantik cəhətdən sıx bağlı olur, əşyanın və ya hərəkətin əlamətin deyil, onun bütün tam kimi adını bildirir. Deməli frazeoloji qovuşma tamamilə müstəqil nitq vahidi kimi formalaşmışdır. Cümlə şəklinde formalaşmış və sabitləşmiş frazeoloji vahidlər isə predikativ frazeoloji vahid hesab olunur.

“Nitq haqqında” əsərdə Siseron yazır: “Söz birləşmələri haqqında məsələ, başlıca olaraq iki əlamətin nəzərə alınması tələb edir: birincisi sözlərin düzgün sıralanması, sonra müvafiq ritm və forma bitkinliyi” (8,14). Sonralar söz birləşməsi haqqında fikirlərini formalaşmasında bu cəhətlər: forma ilə məzmunun vəhdətinə əhəmiyyət vermişdir.

Türk dilləri frazeologiyasını araşdıran M.Mirzəliyeva konkret bir dil ailəsi çərçivəsində də frazeologiya sahəsində yekdil bir rəy formalaşmasını qeyd edir: “Türk dilləri frazeologiyasının həm diaxron, həm də sinxron planda dəfələrlə tədqiq olunmasına baxmayaraq, bu günə kimi hələ bir çox məsələlər mübahisəli qalmış və öz həllini tapa bilməmişdir”. İstər ümumi dilçilikdə, istərsə də türkölə-gi-yada frazeologiyasının öz xüsusi yeri olmamış, ya da “Leksikologiya”nın bir qolu kimi danışmış, ya da ən uğurlu halda o həmin bəhsə yanaşı öyrənilmişdir. Bu da ilk növbədə frazeologiyasının sərhədlərinin dəqiqləşdirilməməsi, onun dil qanunauyğunluqları və işlənmə imkanlarının müəyyənləşdirilməməsindən irəli gəlir (4,3). Dilin kommunikativ vəzifəsinə xidmət edən söz birləşmələri ancaq cümlə daxilində dərk olunur. Müstəqil mənəyə malik iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn vahid bir anlayış təsəvvürünü yaradan birləşmələr söz vahidi kimi qəbul olunur. Elə bu səbəbdən söz birləşmələri cümlələrdən fərqlidir. Komponentlərinin funksionallığına, struktur-semantik xüsusiyyətlərinə və obyektiv gerçəkliklə xüsusi əlaqəsini nəzərə alaraq dilçilər söz birləşmələrini iki qrupa bölmülər: dəyişən (sərbəst) və daimi (sabit). Sabit frazeoloji birləşmə frazeologizm və yaxud frazeoloji vahid adlandırılır.

Sözlər nitq prosesində iki şəkildə: 1) söz birləşməsi; 2) cümlə şəklinde birləşə bilər. Hər bir dildə formalaşmış qrammatika qaydaları nitq prosesində nitq prosesində bu şəkildə birləşmələri öyrənmək sahəyə sintaksis deyilir. Deməli, qrammatikanın əsas qrammatikanın əsas bölmələrindən biri olan sintaksisin obyektivi söz birləşməsi və cümlədir.

Qədim yunan elmində sözlərin birləşməsi məsələlərindən üslub, bədii dil, ritorika ilə əlaqədar fikirlər söz birləşməsi haqqında təlimin inkişafına və formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

Dilçiliyin başqa sahələri kimi sintaksis sahəsinə də XIX əsrdən başlayaraq tədqiqat işləri aparılmışdır və M.Lomonosovdan başlayaraq rus dilçiləri də kifayət qədər məşğul olmuşlar. M.Lomonosov söz birləşmələrində qrammatik əlaqələrdən və idarə əlaqə-lə-rin-dən bəhs edərək onların əmələgəlmə yolları haqqında, formaları haqqında geniş məlumat vermişdir (9,16).

Rus dilçilərinin söz birləşmələri haqqında F.F. Fortunatovun fikirləri: “bir bütün sözün başqa bir bütün sözlə birləşməsindən əmələ gəlib, istər psixoloji hökmləri və istərsə də onun hissələrinin ifadə edə bilən vahidləri mən söz birləşməsi adlandıram” daha çox işlənilir (13, 393).

Rus dilçilərindən olan A.A. Bulaxovskii frazeologiyaya qısa şəkildə belə bir tərif vermişdir: “Frazeologiya adətən, dildə mənə cəhətdən parçalanmayan, lakin işlək sitat materialı kimi möhkəmlənən atalar sözləri, məsəllər, yazıçıların, “qanadlı sözlər şəklinə düşmüş ifadələridir” və elə bu səbəbdən onlar müəyyən mənada bütövlük təşkil edən söz birləşmələridir”. A.A. Reformatski isə digər alimlərdən fərqli olaraq frazeologiyaya aşağıdakı tərifini verir: “Əhalinin sinfi mənsubiyyətinə və ya ixtisasının əlamətinə, ədəbi cərəyanlara və ya ayrı-ayrı müəlliflərə məxsus spesifik söz və söz birləşmələrini frazeologiya adlandıranmaq olar. Həmçinin Y.M. Qalkina-Fe-

doruk, Q.Dementiyeva, Y.R. Qəpner və S.A. Fessaloritski eyni təriflə razılaşmışlar.

Qeyd etdiyimiz dilşünaslardan demək olar ki, yandan çoxu frazeologiyamı dildə hazır şəkildə işləmə bilon söz birləşmələrinə aid etmişlər.

Bir qrup dilşünaslar isə əksinə dilimizdə olan hazır vəziyyətdə işlənilən, komponentləri quruluş və mənəyə parçalanmayan söz birləşmələrinə frazeologiyamı aid etmişlər. Belə ki, Ferdinand de Cösur dildə olan sabit ifadələri sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirir. O qeyd edir ki, biz rast gəldiyimiz bütün ifadələri dilə aid etməliyik. Bəzi ifadələr isə düzəldilmiş, bu ifadələrdən dildə hazır şəkildə istifadə edilir. Bu məsələ ilə əlaqədar Şarl Balli qeyd edir deyir: Bir sıra sözlər başqa sözlərə nisbətən daha sıx əlaqəyə meyl edir... Dildəki sabitləşən birləşmə “frazeoloji ifadə” adlanır. Biz bunlardan nisbi müstəqilliyini saxlayan sözlərin iştirakı ilə düzəldilən “frazeoloji bitişmə” adlandırırıq.

Eyni zamanda, yadda saxlamaq lazımdır ki, Şarl Balli “frazeoloji bitişmə” adı ilə nəzərdə tutduğu semantik qrupdan olan frazeoloji vahidlərin xarici cəhətinin xüsusiyyətlərindən bəhs edərək bunlarda üç əlamətin özünü büruzə verdiyini göstərir.

- 1) Sözlərin ayrı yazılması;
- 2) Onların müəyyən sabit sırada olması və komponentlər arasında başqa bir sözün daxil edə bilməməsi;
- 3) Komponentlərdən heç birinin başqa sözlə əvəz oluna bilməməsi.

Rus dilşünası N.N. Amosova V.V. Vinqogradovun bölgüsünü təhlil etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlir ki, həmin bölgüdə mövcud olan təsnifat vahid bir prinsipə əsaslanır. Çünki, iki əvvəlki semantik qrup komponentlərinin monasından asılı olmayaraq, ümumi mənədən dərk edilməsi dərəcəsinə əsasən müəyyənləşdirildiyi halda, “frazeoloji birləşmələr adı ilə üçüncü qrupa aid edilənlər tərkibindəki sözün başqa leksik vahidlərlə möhdü şəkildə birləşməsi əlamətinə görə səciyyəvləndirilir.

A.İ. Smiritski öz dərsliyində frazeoloji vahidi məzmun, quruluş və formasına görə sözlə müqayisə edərək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmişdir. Lakin N.N. Amosova yenə də öz növbəsində A.İ. Smiritskinin konsepsiyası ilə axıra qədər razılaşmamışdır. Belə ki, o, qeyd etdi ki, A.İ. Smiritski frazeoloji vahidin əsas xüsusiyyəti olan sabitlik məsələsinə, idiomatikliyin mahiyyətini və bunların sadəcə olaraq dildə təkrar edilən ənənəvi birləşmələrdən fərqi tam genişliyi ilə göstərməmişdir. N.N. Amosova, eyni zamanda, bizim üçün maraqlı olan ingilis dilində materiala əsasən “frazeologiya” və kontekst məsələsinə də geniş şəkildə işıqlandırmışdır ki, bu da dilin frazeoloji vahidlərinin müəyyənləşdirilməsində, onların təsnif olunmasında əsas meyarlardan biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir”.

Sovet frazeologiyasının görkəmli nümayəndəsi professor M.T. Tağıyeva keçən əsrin ortalarında ilk dəfə olaraq frazeoloji vahidləri daxili yox, xarici əlamətləri baxımından təhlil etməyi təklif edir. Frazeoloji vahidi, bir dillə vahidi olaraq, müəllif bütün vahidlər kimi natamam sayır. Dil ierarxiyasında bütün səviyyələri sintaktik səviyyə istisna olmaqla natamam vahidlərdən ibarət olduğu göstərilir. Sintaktik səviyyədə konkret vahid yoxdur, onun konkret vahidləri söz birləşməsi və cümlə qəlibləridir. Digər səviyyələri isə elə vahidlərdən ibarətdir ki, bunlar yalnız konfirasiya tərkibində öz əsas sistemi vəzifələrini icra edə bilərlər.

Distribusiya hər bir dil vahidinin uzlaşdırılaraq birləşmələrdəki qonşuluğu nəzərə alıb, həcmiini göstərir. Əhatəni konkret konfirasiyaqların qarşılıqlı ki, bunlar da frazeoloji vahidlərin struktur cəhətdən əlaqə növlərini üzə çıxarır. M.T. Tağıyev göstərir ki, konfirasiya sadəcə bağlılıq deyil, bu, dəqiq müəyyən olunmuş sistem konstruksiyadır ki, frazeoloji vahidin və onunla bağlı olan dil vahidinin özəl struktur əlaqəsi əsasında yaranır. Alimin təklif etdiyi əhatə metodu frazeoloji vahidləri qeyri-frazeoloji vahidlərdən ayırmağa imkan verir. Frazeologizmin nüvəsi və əhatəsi arasında olan münasibətləri qarşılıqlı təsiri nəzəriyyəsi həm fraze-

oloji lüğətlərin tərtibinə, həm riyazi dilçilik, linqvo-kibernetika kimi elmlərə xüsusi təsir və imkanlar verir. Məntiqi modellər və sxemlər universal səciyyə daşıyaraq bütün dillərə aiddirlər. A.A.Potebaya yazır: "Məntiq və fikir formalar bütün xalqlar üçün birdir; on görə fikrin üzvi təcəssümü olan dillər formalarının mənalarına görə yox, yalnız səslərlə bir-birindən fərqlənməlidir, bütün dillər üçün vahid bir qrammatika olmalıdır (qədimdə onu "fəlsəfi qrammatika" adlandırdılar)" (6,9)

M.T.Taqiyev rus dili feli frazeologiyasının tədqiqat obyektinə "dar mənada yanaşaraq, frazeologiyani geniş mənada nəzərdə tutanlarla razılaşmır. Dilşünas frazeologiyanın obyektindən bəhs edərkən yazır: "Dilçilik elmlərindən biri olmaq etibarilə frazeologiyanın vəzifəsi yalnız dil quruluşuna aid olan söz birləşmələrinin tədqiq etməkdir. Frazeologiyanın predmetinin xüsusi dilçilik mənasında başa düşülməsi bu məsələnin ədəbiyyatşünaslıq-dilçilik və xüsusi ədəbiyyatşünaslıq mənasında başa düşülməsindən fərqlənir. Mən bir daha aşağıdakıları qeyd etməyi məqsəduyğun hesab edirəm. Frazeoloji vahidlər dilimizin zəngin ifadə vasitələrindən biridir. Bunlar içərisində əsas yeri atalar sözləri, xalq məsəlləri və idiomlar tutur. Atalar sözləri, xalq məsəlləri və idiomlar hər bir xalqın obrazlı təfəkkürünün məhsuludur, onun milli ruhunu təmsil edir. Bunlar ağızdan-ağıza gəzir, xalqın yaradıcılıq süzgəcindən keçir, zamanın sınaqlarından çıxır, get-gedə büllurlaşır. Frazeoloji birləşmələrdə hər bir xalqın məişəti, adət-ənənəsi, həyat təcrübəsi və mübarizəsinin bəzi incə cəhətləri, izləri öz əksini tapmışdır. Məna dərinliyi, forma gözəlliyi bu ifadələrin əsas məziyyətidir. Atalar sözləri, xalq məsəlləri başqa frazeoloji vahidlərin yaranmasında da mühüm rol oynayır.

İllər keçdikcə frazeoloji birləşmələr və vahidlər hər bir xalqın mədəni irsinin nümunəsi kimi diqqətlə toplanmış və dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Frazeoloji vahidlərin fonetik tərkibi, leksik və qrammatik quruluşu, əmələ gəlmə yolları, semantik və üslubi xüsusiyyətləri bir problem kimi dilçiliyin tədqiq obyektidir.

Nəticə. Frazeologiyanın sistemli şəkildə tədqiqinə dair verilən sitaların əsasən rus və Avropa dilşünaslarından gətirilməsinin səbəblərindən biri də ondan ibarətdir ki, istifadə olunan məxəzlər arasında bu sahə ilə əlaqədar daha çox rus və Avropa dillərində olan məlumatlar üstünlük təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili I-ci cild. Bakı: Nurlan, 2003, 450 s.
2. Vahabzadə B. Dərin qatlara işıq. Bakı: Yazıçı, 1988.
3. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
4. Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri // DDA. Bakı: 1996.
5. Galperin I.R. Stylistic. M.: Higher School, 1977.
6. Гамидов И.Г. Философия грамматика афоризмов и пословиц. Баку: Сабах, 2001, 272 с.
7. Князева Г.А. М.-Л.: Изд-во АН. СССР, 1937, 404 с.
8. Цицерон М.Т. Риторика для Герения. Ораторское искусство в древнем Риме / перевод Стрельникова И.П. М.: Наука, 1976.
9. Ломоносов М.В. Рукописи Ломоносова в Академии наук СССР: Научное описание / составление Л.Б. Модзалевский. М.-Л.: 1937.
10. Максимов С. Крылатые слова. Москва: Гослитиздат, 1955.
11. Ожегов С.И. О крылатых словах. М.: 1974.
12. Тагив М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку: Maarif, 1966, 251 с.
13. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. Л. -М.: 1956, 405 с.

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e-mail: gunayxalidqizi@mail.ru

Gunay Efendiyeva

MAIN PRINCIPLES OF PHRASEOLOGY

The most difficult for the translatability phraseological units and their universal-analytical constructions. In generalized form are analysed in the article. Scientific-theoretical conceptions about the linguistics essence of different English and Azerbaijani phraseological units are described here too.

Keywords: *phraseology, principle, linguistic term, poetic image, phraseological unit.*

Гуняй Эфендиева

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИИ

Наиболее трудные для перевода английские фразеологические единицы и их универсально-аналитические конструкции в обобщенной форме излагаются в данной статье. Научно-теоретические концепции зарубежных и отечественных исследователей о лингвистической сущности разновидностей английских и азербайджанских фразеологизмов рассматриваются тут же.

Ключевые слова: *фразеологии, положения, лингвистический термин, поэтический образ, фразеологические единицы*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Akif İmanov tərəfindən təqdim olunmuşdur)

Daxilətmə: *İlkin variant 01.04.2019*
Son variant 24.06.2019